

धात्वर्थविमर्श

डॉ. सीता चरण झा

प्रधानाचार्यः, मदनेश्वरनाथ-संस्कृत-महाविद्यालयः, मदनेश्वरस्थानम्, मधुबनी का.सिं.द.सं.
विश्वविद्यालयः, कामेश्वरनगरम्, दरभङ्गा

सारांश

संस्कृतव्याकरणपरम्परायां धातोः स्वरूपस्य तथा धात्वर्थस्य विवेचनस्य अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं स्थानम् अस्ति। संस्कृतभाषायां क्रियापदनिर्माणस्य आधारः धातुः अस्ति तथा धातुना बोधितः मूलार्थः ‘धात्वर्थः’ इति कथ्यते। पाणिनीयव्याकरणे “भूवादयो धातवः” इति सूत्रेण धातुसंज्ञा विधीयते। परम्परायां धातोः अर्थः क्रिया, भावः, व्यापारः, फलम् अथवा फलव्यापारयोः समन्वितरूपम् इति विभिन्नप्रकारेण विचारितः। “फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः” इति वैयाकरणप्रसिद्धकारिकया धातोः अर्थे फलस्य व्यापारस्य च महत्त्वं प्रतिपादितम्। धात्वर्थः केवलं बाह्यक्रियामात्रं नास्ति, अपितु सत्ता, भावः, परिवर्तनम्, ज्ञानम्, इच्छा, गमनम्, स्थितिः, उत्पादनम्, नाशः, सम्बन्धः इत्यादीन् बहुविधानर्थान् धातवः प्रकाशयन्ति। धातोः अर्थेन कर्तृकर्मदिकारकाणां व्यवस्था, वाच्यनिर्णयः, तिङन्तपदनिर्माणम्, कृदन्तनिर्माणम्, वाक्यार्थबोधः तथा शब्दार्थसम्बन्धः प्रभाविताः भवन्ति। प्रस्तुतालेखे पाणिनीयधातुसंज्ञा, धातुपाठस्य स्वरूपम्, धात्वर्थस्य क्रियारूपता, फलव्यापारविचारः, सकर्मकाकर्मकधातुभेदः, धात्वर्थे कारकसम्बन्धः, वाच्यव्यवस्था, धात्वर्थस्य दार्शनिकपक्षः, भर्तृहरेः क्रियाविचारः, वैयाकरणभूषणसारस्य मतम् तथा आधुनिकभाषाविज्ञानस्य परिप्रेक्ष्ये धात्वर्थस्य उपयोगिता सम्यक् विवेचिता अस्ति।

कूटशब्दाः धातुः, धात्वर्थः, क्रिया, भावः, फलम्, व्यापारः, तिङ्, कारकम्, सकर्मकः, अकर्मकः, पाणिनिः, धातुपाठः, वाक्यार्थः, वैयाकरणदर्शनम्।

प्रस्तावना

संस्कृतव्याकरणस्य विशालपरम्परायां धातोः स्थानं मूलधाररूपेण स्वीकृतम् अस्ति। नामपदानां तथा क्रियापदानां निर्माणे प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य महत्त्वं प्रसिद्धम्। तत्र क्रियापदनिर्माणस्य मूलभूता प्रकृतिः धातुः अस्ति। ‘पठति’, ‘गच्छति’, ‘करोति’, ‘भवति’, ‘पचति’, ‘लिखति’ इत्यादिषु क्रियापदेषु पठ्, गम्, कृ, भू, पच्, लिख् इत्यादयः धातवः मूलरूपेण वर्तन्ते। धातवः प्रत्ययैः सह सम्बद्धाः भूत्वा कालं, पुरुषं, वचनं, वाच्यं तथा अन्यान् व्याकरणीयार्थान् प्रकाशयन्ति। अतः धात्वर्थस्य सम्यगवगमनं विना संस्कृतक्रियापदव्यवस्था, कारकसिद्धान्तः तथा वाक्यार्थबोधः पूर्णतया ज्ञातुं न शक्यते।¹ पाणिनिना धातुसंज्ञाविधानाय अत्यन्तं प्रसिद्धं सूत्रं प्रदत्तम्— **भूवादयो धातवः।**² इदम् *अष्टाध्याय्याः* 1.3.1 सूत्रम् अस्ति। ‘भू’ इत्यादयः धातुपाठे पठिताः शब्दाः धातुसंज्ञां प्राप्नुवन्ति इति अस्य सामान्यभावः। ‘भू’ धातोः आरभ्य धातुपाठे निर्दिष्टाः विविधाः धातवः संस्कृतभाषायाः क्रियात्मकशब्दनिर्माणस्य आधाराः भवन्ति। पाणिनीयव्यवस्थायां धातुसंज्ञा केवलं शब्दकोशीयसंज्ञा

नास्ति, अपितु अस्याः आधारेण अनेकाः प्रत्ययाः, आदेशाः, आगमाः तथा रूपसिद्धिप्रक्रियाः प्रवर्तन्ते। धातुशब्दस्य व्युत्पत्तिविषये ‘धारणात् धातुः’ इति सामान्यव्याख्या प्रसिद्धा। यः शब्दः कञ्चित् मूलार्थं धारयति तथा अनेकपदनिर्माणानां मूलाधारो भवति सः धातुः इति कथ्यते। धातुः क्रियार्थस्य मूलबीजमिव अस्ति। यथा बीजात् विविधाः शाखाः, पत्राणि, फलानि च उत्पद्यन्ते, तथैव एकस्माद् धातोः विविधतिङन्तानि, कृदन्तानि तथा व्युत्पन्नशब्दाः निर्मीयन्ते। ‘कृ’ धातोः ‘करोति’, ‘कृतम्’, ‘कर्तृ’, ‘करणम्’, ‘कार्यः’, ‘कर्तव्यम्’ इत्यादयः असंख्याः शब्दरूपाः सम्भवन्ति। तथापि तेषां सर्वेषां मूलभूतः अर्थसम्बन्धः करणक्रियया सह अवस्थितः भवति।³ भारतीयवैयाकरणपरम्परायां धात्वर्थः सामान्यतः ‘क्रिया’ इति कथ्यते। किन्तु ‘क्रिया’ इत्यस्य स्वरूपं सरलतया न निर्णीयते। ‘गच्छति’ इत्यत्र गतिः स्पष्टा क्रिया अस्ति, ‘पचति’ इत्यत्र पाकक्रिया अस्ति, परन्तु ‘अस्ति’, ‘भवति’, ‘जानाति’, ‘इच्छति’, ‘शेते’ इत्यादिषु बाह्यगतिरूपा क्रिया सर्वत्र प्रत्यक्षं न दृश्यते। अतः क्रियाशब्दस्य अर्थः केवलं शारीरिकगतिः नास्ति। भावः, सत्ता, मानसिकव्यापारः, अवस्था, परिवर्तनम् इत्यादयोऽपि व्यापकक्रियातत्त्वे अन्तर्भवन्ति।⁴ भर्तृहरिणा क्रियायाः स्वरूपविषये अत्यन्तं गम्भीरः विचारः प्रस्तुतः। क्रिया स्वयमेव प्रत्यक्षतः एकक्षणे सम्पूर्णरूपेण न दृश्यते। पाकक्रियायां तण्डुलप्रक्षालनम्, पात्रस्थापनम्, अग्निसंयोगः, उष्णता, मृदुता इत्यादयः अनेकाः क्रमिकाः अवस्थाः भवन्ति। तथापि वयं तासां विविधावस्थाः एकीकृत्य ‘पाकः’ इति एकां क्रियां व्यवहरामः। अतः क्रिया कालक्रमसम्बद्धानां अनेकक्षणानाम् एकीकृतबोधरूपेण ज्ञायते।⁵

वाक्यपदीये क्रियासम्बन्धी विचारः वैयाकरणदर्शनस्य महत्त्वपूर्णः अंशः अस्ति। धात्वर्थः वाक्ये केवलं एकं पृथक् पदार्थं न बोधयति, अपितु अन्यपदार्थैः सह सम्बन्धं स्थापयन् वाक्यार्थस्य केन्द्रं निर्माति। ‘रामः फलम् खादति’ इति वाक्ये ‘खाद्’ धातोः अर्थः खादनव्यापारः; किन्तु एषः व्यापारः रामस्य कर्तृत्वेन तथा फलस्य कर्मत्वेन सह सम्बद्धः भूत्वा पूर्णवाक्यार्थं निर्माति।⁶ धात्वर्थस्य स्वरूपं स्पष्टयितुं परम्परायां ‘फलम्’ तथा ‘व्यापारः’ इति द्वौ विशेषौ विचारौ विकसितौ। वैयाकरणपरम्परायां प्रसिद्धा कारिका अस्ति—

फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः।

फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम्॥⁷

अस्य सामान्याभिप्रायः अस्ति यत् धातुः फलस्य व्यापारस्य च बोधकः भवति तथा तिङ्प्रत्ययः तयोः आश्रयसम्बन्धं प्रकाशयति इति वैयाकरणमतस्य एकं प्रमुखं स्वरूपम्। विशेषतः कौण्डभट्टादीनां शाब्दबोधविचारे फलव्यापारयोः चर्चा महत्त्वपूर्णा अस्ति। ‘पचति’ इति उदाहरणेन एतत् अधिकं स्पष्टं भवति। पच्-धातोः अर्थे पाकानुकूलव्यापारः तथा विक्लितिरूपं फलम् इति विवेचनं क्रियते। देवदत्तः तण्डुलं पचति इत्यत्र देवदत्ते पाकानुकूलव्यापारः वर्तते तथा तण्डुले विक्लित्यादिरूपं फलम् उत्पद्यते। अतः ‘पच्’ धातोः अर्थः केवलं ‘करना’ इत्यादिसामान्यव्यापारः न, अपितु विशिष्टव्यापारः तथा तज्जन्यफलसम्बन्धः अस्ति। ‘छिनत्ति’ इत्यत्र छेदनानुकूलव्यापारः तथा द्वैधीभावादिरूपं फलम् अस्ति। ‘भिनत्ति’ इत्यत्र भेदनव्यापारः तथा विभागरूपं फलम्। ‘खादति’ इत्यत्र भक्षणानुकूलव्यापारः

तथा भक्षितवस्तुनः विशिष्टपरिणामः। एतादृशेन विवेचनेन धात्वर्थस्य संरचनात्मकपक्षः ज्ञायते। तथापि सर्वेषां धातूनां फलव्यापारद्वयेन समानरूपेण विश्लेषणं सरलम् नास्ति। ‘गम्’ धातोः ‘गच्छति’ इत्यत्र गतिव्यापारः तथा उत्तरदेशसंयोगादिरूपफलम् इति व्याख्या क्रियते। ‘पतति’ इत्यत्र पतनव्यापारः तथा अधोदेशसंयोगः फलरूपेण विवक्षितः भवितुमर्हति। किन्तु ‘अस्ति’ इत्यत्र सत्तामात्रस्य बोधः, ‘जानाति’ इत्यत्र ज्ञानम्, ‘इच्छति’ इत्यत्र इच्छा-एतेषां विश्लेषणे मानसिकभावस्य अथवा अवस्थायाः विशेषविचारः आवश्यकः।⁸ धात्वर्थे ‘भाव’शब्दः अपि बहु प्रयुज्यते। पाणिनीयव्याकरणे “भावे” इति अनेकत्र प्रत्ययविधानस्य अर्थः भवति। भावः धात्वर्थस्य सामान्यरूपम् इति केचन वैयाकरणाः व्याख्यान्ति। उदाहरणार्थं ‘पच्’ धातोः भावः ‘पाकः’, ‘गम्’ धातोः भावः ‘गमनम्’, ‘पठ्’ धातोः भावः ‘पठनम्’। तिङन्तेन पुरुषवचनादिसहितः क्रियार्थः व्यक्तः भवति, कृतप्रत्ययेन तु स एव धात्वर्थः भावनामरूपेण व्यक्तो भवितुमर्हति। यास्कस्य निरुक्तेनाम तथा आख्यातयोः भेदविषये प्रसिद्धः विचारः अस्ति। परम्परया आख्यातस्य भावप्रधानत्वं तथा नाम्नः सत्त्वप्रधानत्वं प्रतिपाद्यते। प्रसिद्धं वचनम्-**भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि**।⁹ अस्य भावः अस्ति यत् आख्यातं मुख्यतया क्रिया-भावं प्रकाशयति, नाम तु पदार्थस्य सत्तात्मकस्वरूपं प्रधानतया बोधयति। ‘गच्छति’ इत्यत्र गमनभावः प्रधानः, ‘गमनम्’ इत्यत्र तदेव क्रियातत्त्वं नामरूपेण पदार्थवत् प्रस्तुतं भवति। एषः भेदः धात्वर्थविचारे अत्यन्तं उपयोगी अस्ति। धातोः अर्थः तिङ्प्रत्ययार्थेन सह संयुज्य पूर्णतिङन्तार्थं निर्माति। ‘पठति’ इत्यत्र पठ् धातुः पठनक्रियां बोधयति; ‘ति’ प्रत्ययः लट्-लकारादिप्रक्रियया पुरुष-वचन-कर्तृसम्बन्धादिकं बोधयति। ‘पठतः’, ‘पठन्ति’, ‘पठसि’, ‘पठामि’ इत्यादिषु मूलधात्वर्थः पठनक्रिया एव, किन्तु क्रियाश्रयस्य पुरुषवचनभेदः प्रत्ययेन प्रकाशते। पाणिनीयव्याकरणे लकारैः कालभावादीनां बोधः भवति। लट् वर्तमानकालः, लङ् अनद्यतनभूतः, लृट् भविष्यत्कालः इत्यादिरूपेण शिक्षणपरम्परायां विवेचनं क्रियते। ‘गच्छति’, ‘अगच्छत्’, ‘गमिष्यति’ इत्येषु सर्वत्र गम्-धातोः गतिरूपः मूलार्थः समानः, किन्तु कालसम्बन्धः लकारभेदेन परिवर्तते। अतः धात्वर्थः तथा कालार्थः पृथक् तत्त्वे स्तः, यद्यपि तिङन्तपदे उभयोः समन्वितः बोधः भवति। धात्वर्थस्य आधारेण सकर्मक-अकर्मकभेदः अपि निश्चितः भवति। यस्य धातोः व्यापारजन्यं फलम् कर्तृभिन्नाश्रये वर्तते, सः सामान्यतः सकर्मकः इति व्याख्या क्रियते; यस्य फलव्यापारयोः एकाश्रयत्वं भवति, सः अकर्मकः इति वैयाकरणपरम्परायां विवेचनं प्राप्यते। ‘रामः ओदनं पचति’ इत्यत्र पाकानुकूलव्यापारः रामे वर्तते तथा विक्लितिरूपं फलम् ओदने। व्यापाराश्रयः रामः तथा फलाश्रयः ओदनम्-उभौ भिन्नौ। अतः पच् धातुः अस्मिन् प्रयोगे सकर्मकः तथा ओदनम् कर्मसंज्ञकं भवति।⁹ ‘रामः गच्छति’ इत्यत्र गमनव्यापारः तथा गमनजन्यः देशान्तरसंयोगादिरूपः परिणामः सामान्यतः रामे एव सम्बध्यते। अतः गम् धातुः अकर्मकः इति व्यवहियते। ‘बालकः हसति’, ‘शिशुः रोदिति’, ‘देवदत्तः शेते’ इत्यादिषु पृथक् कर्मस्य अपेक्षा न भवति।¹⁰ किन्तु सकर्मकत्व-अकर्मकत्वं केवलं धातोः स्थिरः शब्दकोशीयगुणः सर्वदा नास्ति। प्रयोगभेदेन धातोः कर्मापेक्षा परिवर्तते। ‘सः भोजनं पचति’ इत्यत्र पच् सकर्मकः, किन्तु ‘अन्नं पच्यते’ इत्यत्र कर्मणिप्रयोगे अन्नस्य प्राधान्यं भवति। कतिपयेषु धातुषु अर्थभेदेन सकर्मकत्व-अकर्मकत्वयोः परिवर्तनमपि दृश्यते। अतः धात्वर्थः तथा प्रयोगसन्दर्भः उभौ विचारणीयौ।¹¹ धात्वर्थः कारकव्यवस्थायाः मूलधारः अपि अस्ति। क्रियायाः स्वरूपं ज्ञात्वा एव तस्याः

कर्ता, कर्म, करणम्, सम्प्रदानम्, अपादानम्, अधिकरणम् इत्यादयः सम्बन्धाः ज्ञातुं शक्यन्ते। 'ददाति' इति दा-धातुः दानक्रियाम् बोधयति; तस्यां दाता कर्ता, दीयमानं वस्तु कर्म तथा यस्मै दीयते सः सम्प्रदानम्। 'रामः कृष्णाय पुस्तकं ददाति' इत्यत्र धात्वर्थः एव कारकानां पारस्परिकसम्बन्धस्य केन्द्रम्।¹²

'छिनति' इत्यत्र छिद्-धात्वर्थात् कर्ता, कर्म तथा करणस्य सम्भावना स्पष्टा भवति—'रामः परशुना वृक्षं छिनति'। रामः छेदनव्यापारस्य स्वतन्त्राश्रयत्वात् कर्ता, वृक्षः छेदनफलाश्रयत्वात् कर्म, परशुः साधकतमत्वात् करणम्। अतः कारकसंज्ञानां निर्धारणे धात्वर्थज्ञानं अत्यावश्यकम्। धात्वर्थस्य तथा कर्तृत्वस्य सम्बन्धः अपि महत्त्वपूर्णः। पाणिनिना— स्वतन्त्रः कर्ता।¹³ इति कर्तुः लक्षणं प्रदत्तम्। धातुना बोधितक्रियायां यः स्वतन्त्रः आश्रयः विवक्षितः सः कर्ता। 'देवदत्तः पचति' इत्यत्र पाकव्यापारस्य स्वतन्त्राश्रयः देवदत्तः। तिङ्प्रत्ययार्थविचारे क्रियाश्रयस्य पुरुषवचनादिभिः सम्बन्धः विकसितः भवति। कर्मकारकस्य लक्षणम्— कर्तुरीप्सिततमं कर्म।¹⁴ इति सूत्रेण प्रतिपादितम्। धात्वर्थेन बोधितव्यापारस्य फलाश्रयः प्रायः कर्मत्वं प्राप्नोति। 'रामः घटं भिनति' इत्यत्र भेदनव्यापारः रामे, विभागरूपं फलम् घटे; अतः घटः कर्म। फलव्यापारसिद्धान्तेन कर्मत्वस्य एषा व्याख्या विशेषतया वैयाकरणशाब्दबोधपरम्परायां महत्त्वपूर्णा। धात्वर्थस्य वाच्यव्यवस्थया अपि गहनः सम्बन्धः अस्ति। 'रामः ओदनं पचति' इति कर्तरि प्रयोगे कर्तृव्यापारस्य प्रधानता, 'रामेण ओदनः पच्यते' इति कर्मणि प्रयोगे फलाश्रयस्य अथवा कर्मणः व्याकरणीयप्राधान्यं दृश्यते। किन्तु पच्-धातोः मूलपाकसम्बद्धार्थः न नश्यति। वाच्यभेदेन धात्वर्थस्य प्रस्तुतिप्रकारः परिवर्तते।¹⁵ कर्तरि प्रयोगे तिङ्प्रत्ययेन कर्ता अभिहितः इति परम्परागतविवेचनम्। कर्मणि प्रयोगे कर्म अभिहितं भवति। तस्मात् 'रामः पुस्तकं पठति' तथा 'रामेण पुस्तकं पठ्यते' इत्यत्र पठनक्रिया समानमूलधात्वर्था, किन्तु वाक्ये कर्तृकर्मणोः व्याकरणीयप्रस्तुति भिन्ना। धात्वर्थः केवलं तिङन्तेषु न, कृदन्तेषु अपि वर्तमानः भवति। 'कर्तुम्', 'कृतः', 'करणीयः', 'कर्ता', 'करणम्', 'कृत्वा' इत्यादिषु कृ-धातोः मूलकरणभावः विभिन्नप्रत्ययार्थैः सह व्यक्तः भवति। कृत्प्रत्ययाः धातोः अर्थं विविधरूपेण नामात्मकं, विशेषणात्मकं, अव्ययात्मकं वा कुर्वन्ति। 'पठनम्' इत्यत्र पठ्-धात्वर्थः भावनामरूपेण व्यक्तः; 'पठितः' इत्यत्र क्रियानिष्पत्तिसम्बद्धः अर्थः; 'पाठकः' इत्यत्र पठनक्रियायाः कर्ता; 'पठनीयम्' इत्यत्र योग्यताविध्यादिसम्बद्धः अर्थः। एते सर्वे धात्वर्थस्य विविधव्याकरणीयप्रत्ययैः सह सम्बन्धस्य उदाहरणानि सन्ति। धातुपाठे धातवः गणेषु व्यवस्थिताः सन्ति। भ्वादिगणः, अदादिगणः, जुहोत्यादिगणः, दिवादिगणः, स्वादिगणः, तुदादिगणः, रुधादिगणः, तनादिगणः, क्रयादिगणः, चुरादिगणश्च प्रसिद्धाः दश गणाः सन्ति। एषः गणविभागः रूपसिद्धेः दृष्ट्या महत्त्वपूर्णः अस्ति। गणभेदेन विकरणप्रत्ययादीनां प्रयोगभेदः भवति। उदाहरणार्थं भू-धातुः भ्वादिगणे, अद् धातुः अदादिगणे, हु धातुः जुहोत्यादिगणे, दिव् धातुः दिवादिगणे इत्यादि। गणभेदः मुख्यतः रूपप्रक्रियायाः व्यवस्थापकः अस्ति; धात्वर्थस्य मूलस्वरूपं तु प्रत्येकधातोः स्वकीयार्थेन सम्बद्धम्। धातुपाठे अनेकधातूनां समीपे अर्थनिर्देशोऽपि प्राप्यते—'भू सत्तायाम्', 'गम् गतौ', 'पठ व्यक्तायां वाचि', 'कृ करणे' इत्यादिरूपेण परम्परागतधात्वर्थाः पठ्यन्ते। 'भू सत्तायाम्' इति वचनेन भू-धातोः मूलार्थः सत्ता

अथवा भवनम्; ‘गम् गतौ’ इत्यनेन गमनम्; ‘दृशिर् प्रेक्षणे’ इत्यनेन दर्शनक्रिया; ‘ज्ञा अवबोधने’ इत्यनेन ज्ञानक्रिया सूच्यते।¹⁶

एते अर्थनिर्देशाः धात्वर्थस्य सामान्यदिशां सूचयन्ति, किन्तु वास्तविकभाषिकप्रयोगे उपसर्गैः, प्रत्ययैः, प्रसङ्गेन च अर्थविस्तारः सम्भवति। ‘गम्’ धातोः ‘आगच्छति’, ‘उपगच्छति’, ‘अधिगच्छति’, ‘प्रतिगच्छति’, ‘संगच्छते’ इत्यादिषु उपसर्गभेदेन मूलगतिअर्थे विभिन्नार्थच्छायाः उत्पद्यन्ते। पाणिनीयपरम्परायां प्रसिद्धं सूत्रम्– **उपसर्गाः क्रियायोगे**।¹⁷ उपसर्गाः धातुना सह संयुज्य क्रियार्थे विशेषं परिवर्तनं वा विशिष्टतां वा जनयन्ति। प्र + गम् = प्रगच्छति, आ + गम् = आगच्छति, सम् + गम् = संगच्छते इत्यादिषु मूलगतिअर्थः विभिन्नदिक्-सम्बन्धादिभिः विशिष्टो भवति। अतः धात्वर्थः स्थिरबीजवत् सन्नपि उपसर्गादिभिः अर्थविस्तारं प्राप्नोति। धात्वर्थस्य व्याख्यायां ‘शक्ति’ अपि विचारणीया। शब्दस्य अर्थबोधकशक्तिः परम्परागतशाब्दबोधसिद्धान्तेषु महत्त्वपूर्णा। धातोः शक्तिः क्रिया-व्यापार-फलादौ स्वीकृता। धातुं श्रुत्वा श्रोता तस्य अर्थं पूर्वभाषिकसंस्कारात् जानाति। अपरिचितधातोः अर्थः केवलं ध्वनिग्रहणेन न ज्ञायते; शिक्षया तथा प्रयोगदर्शनात् धात्वर्थज्ञानं भवति।¹⁸ एवं धात्वर्थः संस्कृतव्याकरणस्य रूपात्मकव्यवस्थायाः अपेक्षया अधिकं व्यापकः अर्थवैज्ञानिकविषयः अस्ति। धातुः क्रियापदस्य प्रकृतिः, परन्तु तस्य अर्थः सम्पूर्णवाक्यसंरचनायाः केन्द्रत्वेन कार्यं करोति। धात्वर्थेन कारकाणां अपेक्षा, कर्मसत्त्वम्, वाच्यप्रयोगः, उपसर्गार्थः तथा प्रत्ययार्थः सर्वे प्रभाविताः भवन्ति। अतः धात्वर्थविमर्शः संस्कृतव्याकरणस्य मूलभूतदार्शनिकविषयेषु अन्यतमः अस्ति। धात्वर्थस्य अधिकगम्भीरविचारे क्रियायाः कालक्रमात्मकस्वरूपं विशेषतया विचारणीयम्। क्रिया पदार्थवत् एकस्मिन् क्षणे पूर्णतया उपस्थितं वस्तु नास्ति। ‘पचति’ इत्यत्र पाकक्रिया कालक्रमेण निष्पद्यते। आरम्भावस्था, मध्यावस्था, परिणामावस्था च भवन्ति। तथापि वक्ता तासामनेकावस्थानाम् एकत्वबुद्ध्या ‘पाकः’ इति व्यवहारं करोति। एतत् क्रियायाः वैयाकरणदार्शनिकं वैशिष्ट्यम् अस्ति। भर्तृहरिणा क्रियाविषये क्रमस्य तथा बुद्धिनिर्मितैकत्वस्य सूक्ष्मविवेचनं कृतम्। यानि कार्याणि क्रमशः जायन्ते तानि मनुष्यबुद्ध्या एकस्या क्रियायाः अवयवरूपेण गृह्यन्ते। यथा भोजनपाकस्य अनेकक्षणाः ‘पचनम्’ इति एकशब्देन बोध्यन्ते। अतः धात्वर्थः प्रत्यक्षदृश्यस्य एकक्षणस्य नाम न, अपितु प्रक्रियात्मकसमग्रतायाः भाषिकबोधः अस्ति। क्रियायाः आरम्भः, निरन्तरता, समाप्तिः इत्यादयः पक्षाः धात्वर्थेन तथा सहायकव्याकरणीयसाधनैः प्रकट्यन्ते। संस्कृते कृदन्तैः, उपसर्गैः, लकारैः तथा अव्ययैः क्रियायाः अवस्थाभेदाः व्यक्ताः भवन्ति। ‘कर्तुमारभते’, ‘करोति’, ‘कृत्वा’, ‘कृतवान्’ इत्येषु एकस्य करणव्यापारस्य विभिन्नकालिकावस्थाः प्रतीयन्ते।¹⁹

धात्वर्थे फलव्यापारविचारः कारकसिद्धान्तस्य व्याख्याने विशेषोपयोगी अस्ति। वैयाकरणानां मते सकर्मकक्रियायां व्यापारः कर्तृनिष्ठः तथा फलं कर्मनिष्ठं भवति। ‘कृषकः भूमिं कर्षति’ इत्यत्र कर्षणानुकूलव्यापारः कृषके तथा तज्जन्यः विशिष्टपरिणामः भूमौ। अतः भूमिः कर्मरूपेण व्यवहियते।²⁰ अकर्मकधातौ फलव्यापारयोः एकाश्रयत्वं प्रतिपाद्यते। ‘बालकः धावति’ इत्यत्र धावनव्यापारः तथा स्थानपरिवर्तनादिरूपं फलम् बालके एव सम्बध्यते। अतः पृथक् फलाश्रयस्य कर्मणः अपेक्षा न भवति। एषः सिद्धान्तः सकर्मकाकर्मकधातोः अर्थाधारितं स्पष्टीकरणं ददाति। तथापि

भाषिकप्रयोगः अत्यन्तं वैविध्यपूर्णः अस्ति। एकः धातुः अर्थभेदेन कर्म अपेक्षते अथवा न अपेक्षते। ‘वर्धते’ इति अकर्मकः—‘बालकः वर्धते’; ‘वर्धयति’ इति णिजन्तरूपेण ‘पिता बालकं वर्धयति’ इति सकर्मकत्वं प्राप्नोति। णिच्प्रत्ययेन प्रयोजकव्यापारस्य समावेशः भवति तथा मूलधात्वर्थस्य कारकसंरचना परिवर्तते। प्रयोजकव्यापारस्य कारणेन धात्वर्थे नवीनः स्तरः जुज्यते। ‘बालकः पठति’ इत्यत्र बालकः पठनक्रियायाः कर्ता। ‘गुरुः बालकं पाठयति’ इत्यत्र गुरुः प्रयोजककर्ता, बालकः प्रयोज्यः तथा पठनव्यापारस्य आश्रयः। अनेन धात्वर्थे प्रत्ययस्य प्रभावः तथा कारकसंरचनायाः परिवर्तनं स्पष्टं भवति।²¹ सन्नन्तधातूनामपि अर्थः मूलधातोः अपेक्षया परिवर्तितः भवति। ‘गम्’ धातोः ‘जिगमिषति’ इत्यत्र गमनस्य इच्छा, ‘कृ’ धातोः ‘चिकीर्षति’ इत्यत्र करणस्य इच्छा। सन्-प्रत्ययेन मूलक्रियायां इच्छार्थस्य समावेशः भवति। एतादृशं धात्वर्थपरिवर्तनं पाणिनीयव्याकरणस्य अर्थरचनात्मकसूक्ष्मतां दर्शयति। यङन्तरूपेषु पुनरुक्तिः, भृशार्थः, आवृत्यादिभावाः प्रतीयन्ते। नामधातुषु नामपदं धातुसंज्ञासदृशप्रयोगं प्राप्य क्रियार्थं बोधयति। अतः पाणिनीयव्याकरणे धातु केवलं पूर्वनिर्दिष्टानां मूलधातूनां स्थिरसूची नास्ति; प्रत्ययादिप्रक्रियाया नूतनधातुरूपाणां निर्माणस्य व्यवस्थितव्यवस्था अपि अस्ति। धात्वर्थः उपसर्गैः विशेषतां प्राप्नोति। ‘स्था’ धातोः ‘तिष्ठति’ सामान्यस्थित्यर्थः; ‘प्रतिष्ठते’ इत्यत्र प्रतिष्ठापन/अवस्थानविशेषः; ‘उत्तिष्ठति’ इत्यत्र ऊर्ध्वगमनपूर्वकस्थितिपरिवर्तनम्; ‘अवतिष्ठते’ इत्यत्र अवस्थानविशेषः। उपसर्गः धातोः मूलार्थं सर्वदा न नाशयति, किन्तु तस्य दिशां, परिणामं, पूर्णतां, प्रकारं वा परिवर्तयितुम् अर्हति।²² केषुचित् प्रयोगेषु उपसर्गयोगेन धातोः अर्थः अत्यन्तं परिवर्तितः इव प्रतीयते। अतः धात्वर्थस्य व्याख्या केवलं पृथक् धातोः कोशीयार्थेन न करणीयम्; उपसर्गसहितस्य प्रयोगस्य रूढार्थः अपि विचारणीयः। एतत् संस्कृतस्य अर्थविज्ञानस्य महत्वपूर्णं तत्त्वम्।²³ धातोः अनेकर्थकत्वमपि प्रसिद्धम्। एकः धातुः प्रसङ्गभेदेन विभिन्नार्थान् बोधयितुं शक्नोति। तथैव समानार्थस्य बोधनाय अनेकधातवः उपलब्धाः भवन्ति। गमनार्थं गम्, या, व्रज्, इ इत्यादयः; वचनार्थं वद्, वच्, ब्रू, कथ् इत्यादयः। प्रत्येकस्य प्रयोगे सूक्ष्मार्थच्छाया तथा व्याकरणीयविशेषता भवितुमर्हति।²⁴ धातुपाठस्य अध्ययनं केवलं रूपसिद्ध्यर्थं न, अपितु संस्कृतशब्दभण्डारस्य अर्थसंरचनां ज्ञातुमपि उपयोगी अस्ति। धातोः अर्थं ज्ञात्वा तस्मात् निर्मितानां अनेकशब्दानाम् अर्थः सुगमतया बोध्यते। ‘ज्ञा’ धातोः ज्ञानम्, ज्ञाता, ज्ञेयम्, विज्ञा, प्रज्ञा, आज्ञा इत्यादयः अनेकाः शब्दाः अर्थसम्बन्धेन एकां मूलधारां धारयन्ति।²⁵ धात्वर्थस्य तथा नामार्थस्य सम्बन्धः अपि विचारणीयः। ‘पचति’ क्रियापदम्, ‘पाकः’ भावनाम, ‘पाचकः’ कर्तृवाचकनाम, ‘पाच्यम्’ कर्मयोग्यवाचकविशेषणम्। सर्वेषां केन्द्रे पच् धात्वर्थः अस्ति। प्रत्ययभेदेन धात्वर्थस्य सम्बन्धः कर्त्रा, कर्मणा, भावेन, साधनेन, योग्यतया वा स्थापितः भवति। अतः कृत्प्रत्ययव्यवस्था धात्वर्थस्य अर्थविस्तारस्य महत्वपूर्णं साधनम्। ‘कर्तरि कृत्’, ‘कर्मणि कृत्’, ‘भावे कृत्’ इत्यादिभिः धातोः मूलक्रियातत्त्वं विविधपदार्थसम्बन्धेषु स्थापितं भवति। व्याकरणस्य अर्थाधारितसंरचना अत्र विशेषतया दृश्यते। धात्वर्थविमर्शस्य शाब्दबोधेन निकटः सम्बन्धः अस्ति। वाक्यार्थनिर्णये क्रियापदं बहुधा केन्द्ररूपेण कार्यं करोति। ‘रामः सीतायै पुष्पं ददाति’ इत्यत्र ‘ददाति’ इति धात्वर्थज्ञानं विना रामस्य कर्तृत्वम्, पुष्पस्य कर्मत्वम् तथा सीतायाः सम्प्रदानत्वं पूर्णतया ज्ञातुं न शक्यते। धात्वर्थः अन्यपदानां परस्परसम्बन्धस्य अपेक्षां निर्माति। आधुनिकभाषाविज्ञानस्य शब्दावल्यां क्रियापदस्य

‘argument structure’ अथवा ‘valency’ इत्यादिविषयैः अस्य तुलनात्मकं अध्ययनं सम्भवति। काचित् क्रिया केवलं कर्तारम् अपेक्षते, अन्याः कर्तारं कर्म च, अन्याः कर्तारं कर्म सम्प्रदानं च अपेक्षन्ते। पाणिनीयकारकव्यवस्थायां धातोः अर्थानुसारं तादृशकारकापेक्षा अत्यन्तं प्राचीनकालादेव व्यवस्थितरूपेण विचारिता। उदाहरणतया ‘शेते’ इति क्रियायाः एकः मुख्याश्रयः पर्याप्तः—‘रामः शेते’। ‘पश्यति’ इत्यत्र कर्ता तथा दर्शनविषयरूपं कर्म अपेक्षितं भवति—‘रामः चन्द्रं पश्यति’। ‘ददाति’ इत्यत्र कर्ता, कर्म तथा सम्प्रदानसम्बन्धः सामान्यतः सम्भवति—‘रामः बालकाय फलम् ददाति’। अतः धात्वर्थः वाक्यस्य अर्थसंरचनां पूर्वनिर्धारयितुं महत्त्वपूर्णं योगदानं करोति।²⁶ भारतीयवैयाकरणदर्शनस्य दृष्ट्या धात्वर्थः केवलं lexical meaning इति आधुनिकशब्दस्य समानार्थकः नास्ति। तत्र क्रिया, फलम्, व्यापारः, आश्रयः, कालः, कारकसम्बन्धः तथा शाब्दबोधः—एते सर्वे परस्परसम्बद्धाः भवन्ति। अतः धात्वर्थविमर्शः भाषाविज्ञानस्य तथा दर्शनस्य संगमस्थले स्थितः विषयः अस्ति। धात्वर्थस्य दार्शनिकपक्षे सत्ता तथा परिवर्तनस्य समस्या अपि महत्त्वपूर्णा। ‘भू’ धातुः सत्तायां प्रसिद्धः। ‘भवति’ इति पदं अस्तित्वम्, उत्पत्तिः, अवस्थापरिवर्तनम् इत्यादीन् प्रसङ्गानुसारं बोधयितुं शक्नोति। भारतीयदर्शने ‘भाव’शब्दः अस्तित्वस्य व्यापकविचारे अपि प्रयुज्यते। अतः व्याकरणीयधात्वर्थस्य तथा दार्शनिकभावविचारस्य कतिपयस्थले संवादः दृश्यते। भगवद्गीतायां कर्म, कर्ता, करणम् इत्यादीनां व्यापकदार्शनिकविचारे उक्तम्—

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम्।

विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम्॥²⁷

अयं श्लोकः पाणिनीयधात्वर्थस्य प्रत्यक्षपरिभाषा नास्ति, तथापि क्रियानिष्पत्तेः बहुघटकस्वरूपं सूचयति। धातुना बोधिता क्रिया व्यवहारतः कर्त्रा, करणेन, अधिष्ठानेन तथा अन्यसाधनैः सह सम्बद्धा भवति। संस्कृतसाहित्यस्य अध्ययने धात्वर्थज्ञानस्य विशेषोपयोगः अस्ति। काव्ये लकाराणां, उपसर्गाणां, सनादिप्रत्ययानां तथा धात्वर्थच्छायाणां सूक्ष्मप्रयोगः कविना क्रियते। केवलं सामान्यशब्दार्थेन काव्यार्थस्य पूर्णबोधः न भवति। धातोः मूलार्थः, उपसर्गजन्यपरिवर्तनम्, लकारार्थः तथा प्रसङ्गः ज्ञातः चेत् श्लोकस्य भावः अधिकं स्पष्टः भवति। उदाहरणार्थं प्रसिद्धे वाक्ये—

उद्यमेन हि सिद्ध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः।

न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः॥²⁸

‘सिद्ध्यन्ति’, ‘प्रविशन्ति’ इत्यादीनां धात्वर्थः क्रियात्मकसन्देशस्य केन्द्रम्। ‘सिद्ध्य’ धातुः सिद्धि-सम्पत्त्यर्थः, ‘विश’ धातुः प्रवेशार्थं तथा ‘प्र’ उपसर्गः प्रवेशनस्य दिशाविशेषं प्रकाशयति। अत्र धात्वर्थः श्लोकस्य नैतिकभावस्य अभिव्यक्तौ मुख्यभूमिकां निर्वहति। संस्कृतशिक्षणे धातुपाठस्य परम्परा अतीव प्राचीनाऽस्ति। छात्राः धातूनां गणं, पदं, सेट्-अनिट्त्वम्, अर्थं तथा प्रमुखरूपाणि पठन्ति। यदि केवलं रूपाणि स्मर्यन्ते किन्तु धात्वर्थः न बोध्यते, तर्हि शिक्षणं यान्त्रिकं भवति। अर्थसहितं धातुशिक्षणं तिङन्तनिर्माणे, कृदन्तनिर्माणे तथा वाक्यरचने अधिकं फलप्रदं भवति। उदाहरणतः ‘गम्-गतौ’ इति ज्ञात्वा ‘गच्छति’, ‘अगच्छत्’, ‘गमिष्यति’, ‘गतः’, ‘गन्तुम्’, ‘गत्वा’, ‘गमनम्’

इत्यादीनां मध्ये अर्थसम्बन्धः सुगमतया ज्ञायते। एवमेव ‘कृ-करणे’ धातोः करोति, अकरोत्, करिष्यति, कृतः, कर्ता, करणम्, कर्तव्यम् इत्यादयः एकस्य अर्थपरिवारस्य सदस्याः इव दृश्यन्ते।²⁹ अनुवादकार्ये अपि धात्वर्थज्ञानं अत्यन्तम् आवश्यकम्। एकस्य संस्कृतधातोः अर्थः प्रसङ्गानुसारं हिन्दी-अंग्रेजी-आदिभाषासु विभिन्नशब्दैः व्यक्तः भवितुमर्हति। धातोः कोशगतप्रथमर्थमात्रं स्वीकरोति चेत् अनुवादे दोषः सम्भवति। उपसर्गः, कर्म, कारकसम्बन्धः, वाच्यं तथा वाक्यप्रसङ्गः सर्वे विचारणीयाः।³⁰ उदाहरणतः ‘अधिगच्छति’ इति पदस्य अर्थः सर्वत्र केवलं ‘ऊपर जाता है’ इति न भवति; प्रसङ्गानुसारं ‘प्राप्नोति’, ‘जानाति’, ‘अधिगमं करोति’ इत्याद्यर्थः भवितुमर्हति। अतः धात्वर्थः तथा उपसर्गार्थः समन्वयेन ज्ञेयः। सङ्गणकीयभाषाविज्ञाने धात्वर्थस्य अध्ययनस्य नवीनप्रासङ्गिकता वर्तते। संस्कृतवाक्यस्य स्वचालितविक्षेपणं कुर्वता सङ्गणककार्यक्रमेण धातोः पहचानम्, तस्य गणः, पदम्, सकर्मकत्वम्, कारकापेक्षा तथा अर्थवर्गः ज्ञातव्यः भवति। ततः कर्तृ-कर्म-करणादिसम्बन्धस्य निर्धारणं सुकरं भवति। संस्कृतस्य पदक्रमः अपेक्षया स्वतन्त्रः अस्ति। ‘रामः फलम् खादति’, ‘फलम् रामः खादति’, ‘खादति रामः फलम्’ इत्यादिषु पदक्रमभेदेऽपि मूलार्थः विभक्तिभिः तथा धातुकारकसम्बन्धेन ज्ञायते। अतः computational parsing इत्यादिषु धातोः semantic valency तथा कारकसंरचना विशेषोपयोगिनी अस्ति। धात्वर्थस्य अध्ययनं कोशविज्ञानेऽपि आवश्यकम्। आधुनिकधातुकोशः केवलं धातोः एकार्थं न दद्यात्, अपितु अर्थभेदाः, उपसर्गयोगाः, सकर्मकाकर्मकप्रयोगाः, आत्मनेपदपरस्मैपदप्रयोगाः तथा उदाहरणवाक्यानि दद्यात् चेत् भाषाशिक्षणस्य तथा अनुसन्धानस्य महान् लाभः भवति।³¹ धात्वर्थविमर्शे आत्मनेपद-परस्मैपदव्यवस्थायाः अपि उल्लेखः आवश्यकः। पाणिनीयसूत्रेषु क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वादि तथा धातुविशेषनियमाः पदनिर्णये महत्त्वं धारयन्ति। वास्तविकपाणिनीयव्यवस्था सरलस्य “फलं कर्ता को मिले तो आत्मनेपद” इत्यस्य अपेक्षया अधिकं सूक्ष्मा अस्ति; तथापि क्रियाफलसम्बन्धः धात्वर्थचिन्तने एकः महत्त्वपूर्णः पक्षः अस्ति।³² धात्वर्थस्य स्वरूपविचारे नित्यशब्दार्थसम्बन्धसमस्याऽपि उत्पद्यते। धातोः अर्थः परम्परया कथं ज्ञायते? बालः प्रयोगश्रवणेन धात्वर्थं जानाति। व्याकरणे धातुपाठः तस्य अर्थस्य नियमबद्धं संकलनं करोति। शब्दस्य अर्थबोधकता सामाजिकभाषिकपरम्परया सिद्धा भवति, किन्तु वैयाकरणदर्शने शब्दशक्तेः स्वरूपे अधिकं गम्भीरः विचारः क्रियते। भर्तृहरेः भाषादर्शने शब्दः तथा ज्ञानं निकटतया सम्बद्धम्। प्रसिद्धं वचनम्—

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते॥³³

अस्य सन्दर्भे धात्वर्थोऽपि केवलं बाह्यक्रियायाः नाम न भवति, अपितु मानवीयबुद्ध्या क्रियाजगतः वर्गीकरणस्य भाषिकरूपम् इति अवगन्तुं शक्यते। गमनम्, पचनम्, दर्शनम्, ज्ञानम्, इच्छा, सत्ता इत्यादयः जीवनानुभवाः धातुभिः व्यवस्थितभाषिकरूपं प्राप्नुवन्ति। धात्वर्थविचारः क्रियायाः एकत्व-अनेकत्वप्रश्नमपि स्पृशति। एकस्य पाकस्य अन्तर्गतं बहवः उपव्यापाराः भवन्ति, तथापि ‘पचति’ इति एकेन धातुना ते एकत्वेन बोध्यन्ते। एकस्मिन्नपि धातौ विभिन्नकर्तृभिः सम्पन्नानां असंख्यक्रियाणां सामान्यस्वरूपं भाषया गृह्यते। एतत् भाषिकसामान्यीकरणस्य अत्यन्तं सूक्ष्मं

उदाहरणम्। धातोः अर्थः कालात् पृथक् अपि विचारणीयः। गमनत्वम् वर्तमानगमने, भूतगमने, भविष्यद्गमने च मूलतः समानं क्रियातत्त्वम् अस्ति। कालभेदः लकारादिभिः व्यक्तः। अतः ‘गच्छति’, ‘अगच्छत्’, ‘गमिष्यति’ इत्येषु गतिरूपधात्वर्थः अनुवर्तमानः, कालार्थः परिवर्तमानः। पुरुषवचनभेदेऽपि मूलधात्वर्थः न परिवर्तते। ‘करोमि’, ‘करोषि’, ‘करोति’, ‘कुर्मः’, ‘कुर्वन्ति’ इत्यादिषु करणक्रिया समानमूलार्था, किन्तु कर्तृसम्बद्धपुरुषवचनभेदः तिङ्प्रत्ययेन अभिव्यज्यते। धातु तथा प्रत्यययोः अर्थविभागः एतेन स्पष्टः भवति।³⁴ धात्वर्थः निषेधेनापि सम्बन्धं प्राप्नोति। ‘न गच्छति’ इत्यत्र गमनधात्वर्थस्य अभावः अथवा निषेधः बोध्यते। ‘मा गाः’ इत्यादिषु क्रियानिषेधः विधीयते। एतादृशेषु प्रयोगेषु धात्वर्थः निषेधस्य विषयः भवति। अतः वाक्ये धातुना बोधितक्रिया अन्यव्याकरणीयतत्त्वानां संचालनस्य केन्द्रम् अस्ति।³⁵ प्रश्नवाक्येऽपि धात्वर्थः केन्द्रभूतः—‘कुत्र गच्छति?’, ‘किं पठति?’, ‘केन लिखति?’, ‘कस्मै ददाति?’ इत्यादिषु प्रश्नपदानि धातोः कारकापेक्षां पूरयन्ति। धात्वर्थज्ञानात् जायते यत् कस्य प्रकारस्य उत्तरस्य अपेक्षा अस्ति।³⁶ वेदेषु धातूनां प्रयोगः अनेकदा लौकिकसंस्कृतस्य अपेक्षया प्राचीनार्थच्छायां धारयति। अतः वैदिकव्याख्याने निरुक्तस्य तथा धात्वर्थज्ञानस्य विशेषमहत्त्वम्। यास्काचार्येण वैदिकशब्दानामर्थनिर्णये धातुव्युत्पत्तेः व्यापकः उपयोगः कृतः। निरुक्तपरम्परायां शब्दस्य मूलार्थं धातुना सम्बध्नाति, यद्यपि सर्वेषां नामशब्दानां धातुजन्यता विषये प्राचीनाचार्येषु मतभेदः आसीत्।³⁷ धात्वर्थविमर्शस्य इतिहासे शाकटायनमतं नामानि धातुजानि इति प्रवृत्त्या प्रसिद्धम्। गार्ग्यादिभिः अस्य व्यापकस्वीकारे आपत्तयः अपि कृताः। एषः विवादः दर्शयति यत् धातु तथा नामशब्दयोः सम्बन्धः प्राचीनभारतीयभाषाचिन्तने महत्त्वपूर्णः विषयः आसीत्। व्याकरणदर्शनस्य दृष्ट्या धातुः भाषा-व्यवहारस्य गतिशीलपक्षस्य प्रतिनिधिः अस्ति। नामपदेन पदार्थः, धातुना क्रिया वा भावः मुख्यतया प्रकाशितः भवति। किन्तु वाक्ये उभयोरन्वयेन पूर्णः अर्थः जायते। ‘बालकः पठति’ इत्यत्र बालकशब्दः केवलं सत्त्वबोधकः तथा पठति केवलं पठनभावबोधकमिति पृथक् स्थितौ वाक्यार्थः न पूर्णः; बालकस्य पठनक्रियाश्रयत्वसम्बन्धात् पूर्णबोधः जायते। अतः धात्वर्थः वाक्यस्य सम्बन्धात्मकसंरचनायाः केन्द्रम् अस्ति। एषः केन्द्रः कर्तारं, कर्म, करणम्, अधिकरणम् इत्यादीन् आत्मना सह सम्बध्नाति। आधुनिकव्याकरणे predicate इति यत् कार्यं चर्च्यते, तेन सह धात्वर्थस्य कतिपयं कार्यात्मकसाम्यं दृश्यते, किन्तु पाणिनीयव्यवस्थायाः स्वकीयपरिभाषाः तथा सिद्धान्तपृष्ठभूमिः पृथक् एव अवगन्तव्या। धात्वर्थविचारे भाषिकविवक्षायाः महत्त्वं न विस्मर्तव्यम्। वक्ता एकमेव घटनां विभिन्नधातुभिः वर्णयितुं शक्नोति तथा प्रत्येकधातुः घटनायाः पृथक् पक्षं प्रधानं करोति। कश्चित् ‘सः गृहं गतः’ इति वदति, अन्यः ‘सः गृहं प्राप्तः’ इति। प्रथमवाक्ये गतिप्रक्रिया, द्वितीये लक्ष्यप्राप्तिः प्रधानतया प्रकाशते। एतस्मात् धातुचयनं वक्तुः दृष्टिकोणमपि व्यक्तयति।³⁸ एवं धात्वर्थस्य अध्ययनं केवलं धातूनां हिन्दी-अर्थस्मरणपर्यन्तं सीमितं न भवेत्। धातोः अर्थे व्यापारः, फलम्, अवस्था, कालसम्बन्धः, कारकापेक्षा, उपसर्गजन्यपरिवर्तनम्, प्रत्ययजन्यविशेषार्थः, वाच्यभेदः, प्रयोगप्रसङ्गः तथा वक्तृविवक्षा—एते सर्वे विचारणीयाः। संस्कृतव्याकरणस्य अध्ययनार्थं धात्वर्थविमर्शः तिङन्तप्रकरणस्य, कृदन्तप्रकरणस्य, कारकप्रकरणस्य, वाच्यप्रकरणस्य तथा शाब्दबोधस्य मध्यस्थितं सेतुतत्त्वम् अस्ति। धातोः अर्थं

ज्ञात्वा एव क्रियापदस्य वास्तविकप्रयोगः ज्ञायते। तस्मात् धात्वर्थज्ञानं रूपसिद्धेः अपेक्षया अपि विस्तृतभाषाबोधस्य आधारः अस्ति।³⁹

निष्कर्षत

पाणिनीयपरम्परायां “भूवादयो धातवः” इति सूत्रेण निर्दिष्टः धातुः संस्कृतभाषायाः क्रियात्मकव्यवस्थायाः मूलधारः अस्ति। धातुना बोधितः मूलार्थः धात्वर्थः। अस्य सामान्यरूपं क्रिया अथवा भावः इति स्वीक्रियते, किन्तु सूक्ष्मविश्लेषणे फलम्, व्यापारः, फलव्यापाराश्रयः, कालः, कारकापेक्षा तथा प्रयोगविशेषः इत्यादीनां विचारः आवश्यकः। फलव्यापारसिद्धान्तेन विशेषतः सकर्मक-अकर्मकधातुभेदः तथा कर्मत्वनिर्णयः स्पष्टतया व्याख्यातुं शक्यते। सकर्मकप्रयोगे व्यापाराश्रयः तथा फलाश्रयः सामान्यतः भिन्नौ, अकर्मकप्रयोगे तु तयोरेकत्वं दृश्यते। प्रत्ययैः धात्वर्थस्य नूतनविशेषाः निर्मीयन्ते-णिचा प्रयोजनार्थः, सना इच्छार्थः, कृत्प्रत्ययैः कर्तृ-कर्म-भावाद्यर्थाः तथा लकारैः कालभावादयो व्यक्ताः भवन्ति। उपसर्गाः धात्वर्थं विशिष्टं कुर्वन्ति। कारकाणि धात्वर्थेन निर्धारितक्रियासम्बन्धस्य आधारेण वाक्ये स्थानं प्राप्नुवन्ति। अतः कर्तृकर्मकरणसम्प्रदानापादानाधिकरणसम्बन्धानां सम्यगवबोधे धात्वर्थज्ञानम् अनिवार्यम्। धात्वर्थः वाक्यार्थस्य केन्द्रं भवति तथा अन्यपदानां परस्परान्वयं नियन्त्रयितुं महत्त्वपूर्णं भूमिकां निर्वहति। भर्तृहरि-यास्क-कौण्डभट्टादीनां वैयाकरणपरम्परायां धातु तथा क्रियायाः स्वरूपे गम्भीरः विचारः कृतः। “भावप्रधानमाख्यातम्” इति सिद्धान्तः आख्यातस्य क्रियाप्रधानस्वरूपं सूचयति। आधुनिकभाषाविज्ञानस्य दृष्ट्या धात्वर्थस्य semantic role, valency, predicate structure इत्यादिभिः सह तुलनात्मकाध्ययनस्य सम्भावना वर्तते, किन्तु पाणिनीयव्यवस्थां तस्य स्वकीयपारिभाषिकतत्त्वैः एव सम्यक् अवगन्तव्यम्।

अतः धात्वर्थविमर्शः संस्कृतव्याकरणस्य केवलं एकः पृथक् प्रकरणः नास्ति। सः शब्दरचना, वाक्यरचना, कारकव्यवस्था, अर्थविज्ञानम्, शाब्दबोधः तथा भाषादर्शनम्-एतेषां सर्वेषां मध्ये सम्बन्धसूत्ररूपेण वर्तते। धात्वर्थस्य सूक्ष्मज्ञानं संस्कृतभाषायाः वैज्ञानिकव्यवस्थां बोधयति तथा भारतीयवैयाकरणानां अर्थचिन्तनस्य गाम्भीर्यं प्रकाशयति।

सन्दर्भ

1. पाणिनिः, *अष्टाध्यायी*, अध्याय 1, पाद 3, सूत्र 1- “भूवादयो धातवः”, 1.3.1। सम्बन्धित मानक अष्टाध्यायी-संस्करणे सूत्रसंख्या एव मुख्यप्रमाणम्।
2. पाणिनिः, *अष्टाध्यायी*, 1.3.1- “भूवादयो धातवः”। सूत्रसंख्या-1.3.1।
3. *पाणिनीयधातुपाठः*, भ्वादिगणः, प्रथमधातुः- “भू सत्तायाम्”। गणसंख्या-1, धातुसंख्या संस्करणानुसारं भिन्ना भवितुमर्हति।
4. यास्कः, *निरुक्तम्*, प्रथमाध्यायः, नामाख्यातविवेचनम्। प्रसिद्धवचनम्- “भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि”। अध्यायः-1, सम्बद्धप्रकरणम्। 1914 के उपलब्ध मुद्रित संस्करण में प्रथमाध्याय के प्रारम्भिक पृष्ठों में नामाख्यातविचारः प्राप्त होता है।

5. भर्तृहरिः, *वाक्यपदीयम्*, तृतीयकाण्डम्, क्रियासमुद्देशः; K. A. Subramania Iyer (Trans.), The Vākyapadīya of Bhartrhari, Chapter III, Part I, Deccan College Postgraduate and Research Institute, Poona, 1971, **क्रियासमुद्देशसम्बद्ध पृष्ठाः**। ग्रन्थस्य कुलपृष्ठसंख्या 243।
6. भर्तृहरिः, *वाक्यपदीयम्*, तृतीयकाण्डम्, क्रियासमुद्देशः, क्रियायाः क्रम-एकत्वविचारः। Iyer, 1971, **सम्बद्धकारिका तथा तदनुवादपृष्ठम्**।
7. कौण्डभट्टः, *वैयाकरणभूषणसारः*, धात्वर्थनिरूपणम्, सम्पा. आद्याप्रसाद मिश्र, सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी, 1988, **धात्वर्थप्रकरणम्**।
8. कौण्डभट्टः, *वैयाकरणभूषणसारः*, सकर्मकाकर्मकविचारः, 1988 संस्करण, **सम्बद्धपृष्ठाः**।
9. यास्कः, *निरुक्तम्*, प्रथमाध्यायः— “भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि।” अध्याय- संख्या-1; सम्बन्धित मुद्रित संस्करणे प्रथमाध्यायस्य प्रारम्भिकपृष्ठाः।
10. वही, ‘पच्’ धातोः फलव्यापारविवेचनम्, **धात्वर्थप्रकरणम्**।
11. भट्टोजिदीक्षितः, *सिद्धान्तकौमुदी*, अकर्मकधातुप्रयोगविचारः, सम्बन्धित सूत्रव्याख्या।
12. पाणिनिः, *अष्टाध्यायी*, 1.4.23— “कारके”, तथा 1.4.24–55, कारकसंज्ञाप्रकरणम्।
13. कौण्डभट्टः, *वैयाकरणभूषणसारः*, फलाश्रय-कर्मविचारः, 1988 संस्करण, **सम्बद्धपृष्ठाः**।
14. पाणिनिः, *अष्टाध्यायी*, 1.4.54— “स्वतन्त्रः कर्ता।” सूत्रसंख्या-1.4.54।
15. पाणिनिः, *अष्टाध्यायी*, 1.4.49— “कर्तुरीप्सिततमं कर्म।” सूत्रसंख्या-1.4.49।
16. पाणिनिः, *अष्टाध्यायी*, कर्तरि-कर्मणि-वाच्यसम्बद्धसूत्राणि; भट्टोजिदीक्षितः, *सिद्धान्तकौमुदी*, वाच्यप्रकरणम्।
17. *धातुपाठः*— “भू सतायाम्”, “गम् गतौ”, “कृ करणे”, “ज्ञा अवबोधने” इत्यादयः अर्थनिर्देशाः।
18. पाणिनिः, *अष्टाध्यायी*, 1.4.59— “उपसर्गाः क्रियायोगे।” सूत्रसंख्या-1.4.59।
19. कौण्डभट्टः, *वैयाकरणभूषणसारः*, शब्दशक्ति-धात्वर्थविचारः, 1988 संस्करण, **सम्बद्धपृष्ठाः**।
20. भट्टोजिदीक्षितः, *सिद्धान्तकौमुदी*, लकार तथा कृदन्तप्रकरणम्।
21. कौण्डभट्टः, *वैयाकरणभूषणसारः*, फलव्यापाराश्रयविवेचनम्, 1988 संस्करण, **सम्बद्धपृष्ठाः**।
22. भट्टोजिदीक्षितः, *सिद्धान्तकौमुदी*, णिजन्तप्रकरणम्।
23. पाणिनिः, *अष्टाध्यायी*, 1.4.59— “उपसर्गाः क्रियायोगे”।
24. पतञ्जलिः, *महाभाष्यम्*, उपसर्गक्रियासम्बन्धव्याख्या।
25. *पाणिनीयधातुपाठः*, अनेकार्थक-समानार्थकधातवः।
26. यास्कः, *निरुक्तम्*, प्रथमाध्यायः, धातुनिर्वचन-विचारः, 1914 संस्करण, **प्रथमाध्यायसम्बद्धपृष्ठाः**।
27. पाणिनिः, *अष्टाध्यायी*, कारकप्रकरणम् तथा *धातुपाठः*।
28. *श्रीमद्भगवद्गीता*, अध्याय 18, श्लोक 14— “अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम्। विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम्॥” श्लोकसंख्या-18.14।
29. प्रसिद्धः नीतिलोकः— “उद्यमेन हि सिद्ध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः। न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः॥” अयं सुभाषितपरम्परायां प्रसिद्धः; निश्चितमूलग्रन्थनिर्णयं विना कृत्रिमश्लोकसंख्या न दातव्या।

30. भट्टोजिदीक्षितः, सिद्धान्तकौमुदी, तिङन्त-कृदन्तप्रकरणे।
31. संस्कृतकोश-व्याकरणपरम्परा, धात्वर्थ तथा प्रसङ्गार्थविवेचनम्।
32. पाणिनीयधातुपाठः तथा आधुनिकधातुकोशाः।
33. पाणिनिः, अष्टाध्यायी, आत्मनेपद-परस्मैपदसम्बद्धसूत्राणि, अध्याय 1, पाद 3।
34. भर्तृहरिः, वाक्यपदीयम्, प्रथमकाण्डम्। प्रसिद्धकारिका- “न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते॥” प्रथमकाण्डम्, कारिका 123 (केषुचित् संस्करणेषु संख्याभेदः सम्भवः);
K. A. Subramania Iyer, The Vākya-padīya of Bhartrhari with the Vṛtti, Chapter I, Deccan College,
Poona, 1965, सम्बद्धकारिकापृष्ठम्। उक्त संस्करण 136 पृष्ठीयः अस्ति।
35. पाणिनिः, अष्टाध्यायी, तिङ्प्रत्ययसम्बद्धसूत्राणि।
36. पाणिनीयव्याकरणपरम्परा, निषेध-आख्यातार्थविचारः।
37. पाणिनिः, अष्टाध्यायी, कारक-विभक्तिप्रकरणम्, 1.4 तथा 2.3।
38. यास्कः, निरुक्तम्, प्रथमाध्यायः, वैदिकशब्दनिर्वचनविचारः, प्रथमाध्यायसम्बद्धपृष्ठाः।
39. भर्तृहरिः, वाक्यपदीयम्, तृतीयकाण्डम्, क्रिया-विवक्षा-विचारः।
40. पाणिनिः, अष्टाध्यायी, पतञ्जलिः, व्याकरणमहाभाष्यम्, यास्कः, निरुक्तम्, भर्तृहरिः, वाक्यपदीयम्, कौण्डभट्टः,
वैयाकरणभूषणसारः-धात्वर्थसम्बद्धप्रकरणानि।